Kečkemet Duško

Srednjovjekovni zvonici u Dalmaciji

Zagreb, 1948.

S R E D N J E V J E K O V N I   Z V O N I C I U   D A L M A C I J I

Zvonici su u životu jednog srednjevjekovnog grada bili od mnogo većeg značenja nego bi to danas mogli zamisliti. I urbanistički i estetski to su bile one točke gdje se je oko građanina moglo s užitkom ustaviti. Oni su se izdizali iz mora gustih i tijesnih uličica, iznad krovova, i jedini su zapravo stajali u punom prostoru, vidjeni sa svih strana, i stoga je razumljivo da se njihovoj skladnoj i umjetničkoj izgradnji posvećivala naročita pažnja. To je osobito vrijedilo za zvonik mjesne katedrale. U tim zvonicima, isto kao i katedralama, očituje se ukus, kulturni i umjetnički nivo, stepen ekonomskog bogatstva i ekonomske i kulturne veze sa inostranim pokrajinama jednog našeg srednjevjekovnog grada ili mjestanca.

Poznato je da je Apulija u srednjem vijeku dala veći broj divnih i originalnih katedrala. Dalmacija, koja je u glavnom stajala pod njenim kulturnim utjecajem, usredotočila je svoju pažnju više na same zvonike, nego na katedrale. Zvonici su bili uvijek ponos dalmatinskih gradova, a to se odrazuje i u svim predajama i zapisima iz srednjevjekovnog kulturnog života, jer ekonomsko i kulturno natjecanje gradova među sobom je simbolički bilo predstavljeno natjecajem u izgradnji što većih i što ljepših zvonika. Iz toga i proizlazi pojam k a m p a n i l i z m a, koji je tako čest u životu i razvitku malih dalmatinskih gradova.

Zvonici u dalmatinskom primorju uza sav talijanski utjecaj imaju mnogo originalnosti u sebi, imaju jasan utjecaj našeg čovjeka, našeg kraja i naših prilika, a naročito se odlikuju nekom specifičnom draži i skladom, koje se kod mnogih bogatih talijanskih zvonika uništene baš preobiljem ukrasa i arhitektonskom kićenošću.

U srednjevjekovnom zvoniku, pogotovo u romaničkom, naročito sklad dolazi do izraza i on je mnogo primarniji od bogatstva i veličine. Gradovi koji su podigli te zvonike, mogli su imati veoma visoke i smirene kulturne prilike i staloženo gledanje na stvarnost i umjetnost.

Iako su naši dalmatinski zvonici veoma osebujni i tijesno povezani uz psihu naših gradova, ipak ne smijemo mimoići one stilske utjecaje i inspiracije koje su oni primili iz inostranstva, jer nema ni jedne umjetnosti ni u jednom narodu koja bi se potpuno sama stvorila i sama razvila izolirana od utjecaja susjednih jačih umjetničkih centara.

Za dalmatinsku umjetnost romanike i gotike možemo reći da je odx značajne važnosti jedino talijanska umjetnost.

Stariji bizantinski utjecaji ne dolaze u razmatranje, jer iz tog doba nemamo sačuvanih zvonika, u koliko ih je i bilo uopće.

Poznata je činjenica da more ne razdvaja nego spaja. U čitavom srednjm vijeku, kad su kopneni putevi jedva postojali, dalmatinsko primorje je bilo skoro neprohodnim lancima gorja odijeljeno od svoje pozadine. Bilo kad je ono spadalo u politički sastav hrvatske države ili Madarske bilo Venecije, ono je uvijek podržavalo tijesne trgovačke veze sa gradovima preko. Nama je u ovom stoljeću, sa našim razvijenim političkim nacionalnim gledanjima teško ocijeniti blicke veze jednog našeg grada sa Bariem, Anconom, Venecijom. A preko trgovine se svakako širi kultura i umjetnost. Stoga mislim da je važno baciti letimičan pogled / za ovaj kratki referat/ na talijanske zvonike raznih perioda i raznih pokrajina, dok francuska, Njemačka i ostalih zemalja arhitektura, iako ima veoma zanimljivih i lijepih zvonika, nije imala direktnih utjecaja na razvoj naše crkvene arhitekture xx u Dalmaciji.

Prvo da kažemo nekoliko riječi o najstarijim tragovima pojave zvonika uopće u povijesti umjetnosti.

Njih nalazimo posve sigurno u V. stoljeću u staro - kršćanskim crkvana na Istoku, naročito u Siriji /Kalb Luzeh, Turmanin/ i Mezopotamiji,/crkva 4o mučenika u Edesi/. Oni su proizišli iz kula kojima su bile crkve utvrdene, i taj obranbeni karakter se je kod njih često zadržao još dugo u romanici i davao im svojom masivnošću neki hladni i tvrdi izgled. To najbolje vidimo na primjeru crkve u Turmaninu, na kojoj se u dvjema kulama na pročelju već vide jasne crte budućih zvonika. Slične zvonike nalazimo i u francuskoj romaničkoj arhitekturi, naročito u normanskoj i poatuškoj školi, gdje dva tornja zatvaraju fasadu crkve /Notre Dame la Grande, Poitiers/.

Tu zvonici nisu mnogo stilski utjecali na talijanske koji se podižu iz cigle do restauriranih starokršćanskih bazilika u Rimu u XI i XII stoljeću. Tako u XI stoljeću S.Scolastice u Subiacu, S.Marie u Capelli, a u XII stoljeću S.Cecilie, S.Marie in Trastevere i S.Grisogona /Lavagnino, str. 265./

Ta datiranja nisu posve sigurna, ni kod svih historičara umjetnosti posve jednaka. Giuseppe Galassi datira već u drugu polovicu VIII stoljeća prve zvonike u Ravenni i to S. Giovanni Evangelista i S.Pietro Maggiore, koji su kvadratni i najjednostavniji. S. Pietro Maggiore ima dva reda bifora i jednu triforu, a S.Giovanni jednu biforu i jednu triforu, dok je ostalo dozidano kasnije.

Mnogo su ljepši i originalniji okrugli zvonici oko Ravenne iz X. stoljeća od prilike, kao na pr. toranj S.Apollinare in Classe, koja je crkva posvećena već 549, ali je zvonik dozidan kasnije.

Ti se zvonici grade nešto podalje od crkve same, te tako izolirani još potenciraju svoje stremljenje u vis, koje je naglašeno i golim zidovima bez prozora kod prva dva sprata i sve većim otvaranjem prozora u gornjim spratovima, što je karakteristično za skoro sve romaničke zvonike.

Najmarkantniji, najljepši i najoriginalniji zvonici u Italiji, kao i u Dalmaciji, su svakako romanički. Ni u gotici, ni u renesansi, a ni kasnije nije talijanska umjetnost stvorila tako savršeno skladne i harmonične zvonike kao u to doba.

Osim tih ranijih okruglih oblika, koje smo vidjeli u Raveni, u glavnom su romanički zvonici sa kvadratnom bazom, gore i dolje jednake širine, na više spratova,do deset, kojima se prozori od drugog sprata obično sve više šire. Umjesto otvorenih prozora, bifora, trifora, kvadrifora, imaju u donjim spratovima odgovarajuće lezene, Zvonici obično završavaju šiljatom ili rjeđe okruglom piramidom, a postavljaju se najčešće uz samu crkvu, često odijeljeno od nje, ali mogu biti na njenom pročelju, nad krovom, dakle ugrađeni, a mogu biti, rijeđe, i dva na pročelju.

Jedan od najljepših ranih primjera talijanske romanike je zvonik Opatije u Pomposi, građen 1069 godine koji stoji pod ravenskim utjecajem, a podsjeća nas direktno na naš najljepši rabski zvonik, kojemu je i bio po svoj prilici uzorom. Ovaj je zvonik, što je za talijansku romaniku karakteristično, naročito lijepo usklađen sa samom arhitekturom crkvene zgrade, pa iako često stoji pokraj nje, ipak se stapa u jedinstvenu i estetsku

cjelovitu harmoniju s njom.

Tom zvoniku je dosta sličan onaj S.Marie in Cosmedin u Rimu, samo što ima niski krov od crijepa, koji je jednako tako uobičajen u talijanskoj romanici kao i visoki šiljati krov.

Dalje, više ili manje slične, primjere nalazimo u Massa Maritima /katedrala/, zatim u zvoniku katedrale u Trani-u.

Nešto drugaciji je tip zvonika, koji se ističu golim zidovima bez prozora, barem bez većih markantinijih prozora, a tak u posljednjem spratu imaju veliku triforu ili čak kvadriforu, Ti zvonici imaju obično niski krov sa crijepom i djeluju još jednostavnije i harmoničnije po stilu. Takav je ovaj zvonik sv. Ambrogia u Milanu, donekle zvonik pred bazilikom S. Lorenza fuori le mura u Rimu, naročito zanimljiv i masivan zvonik katedrale u Muranu i mnogi drugi.

Njima su slični i brojni manji zvonici, često masivni i jaki, sagradeni nad samom crkvom ili na uglu njene fasade, a odlikuju se takoder skladnim, većinom golim, stijenama, često sa niti markiranim spratovima i širokom bifotom ili triforom na samom vrhu, kao i niskim krovom. Oni obično ni nemaju kvadratni presjek već pravokutni, a u razmjeru sa visinom su veoma široki.

Takav je ovaj primjer zvonika katedrale u Trstu, zatim crkve sv. Benedetta u Brindisi-u, naročito zanimljiv u skladu sa jednostavnom harmoničnom fasadom crkve sv. Vincenza i Anastasia u Ascoli-u, katedrale u Assisiu, a sličnih primjera ima i u našoj romaniškoj i kasnijoj arhitekturi.

Najzad imamo romaničkih zvonika koji su originalnijih oblika, često i prekićenih, čime dobivaju na bogatstvu, ali gube na skladu. Takav je na pr. zvonik katedrale u Modeni, i neki drugi kojih nemam reprodukcije.

Posebno mjesto u romaničkoj arhitekturi zauzimaju crkve, a s njima i zvonici iz Lucce i Pise i oni koji su gradeni pod tim utjecajem. Lijep primjer je zvonik crkve sv. Mihajla u Lucci. Ti zvonici se poput same crkvene zgrade, naročito fasade, odlikuju brojnim arkadama, bilo slijepim arkadama, lezenama, bilo galerijama, bilo prozorima. Te arkade prekrivaju zvonik, kao i fasadu crkve, jasno označene skoro do podnožja i daju naročito slikovitost toj arhitekturi.

Najljepši i najbogatiji primjer tog stila je bez sumnje katedrala i kosi zvonik u Pisi. To je jedan od najpoznatijih i najoriginalnijih zvonika talijanskih /uz Giottov u Firenzi/ i njegovim okruglim presjekom i galerijama s lukovima koje vode okolo svakog sprata ističe se naročitom ljepotom i umjetničkom

zrelosti sredine u kojem je nastao.

Sličan je i onaj uz crkvu s.Frediano u Lucci sa nazubljenim svršetkom poput obranbenih kula, koji tu ima vjerojatno dekorativni karakter.

Širenje tog utjecaja možemo opaziti čak i na zvoniku crkve S.Maria de Frari /Nicole Pisana/ u Veneciji, naročito po gornjoj trifori.

Često se veoma usko paralelno sa zvonicima u talijanskoj romanici razvijaju po gradovima i kule, bilo kule nad ulaznim vratima, bilo kule sa satom, ili naročite ibrojne kule pojedinih obitelji u Bologni, Gimignanu i ostalim mjestima sjeverne Italije. One su često veoma sličile samim zvonicima u tom kraju.

Gotička arhitektura nije u Italiji ni izdaleka dala toliko lijepih zgrada, a naročito ne crkava kao romanika, ili kao gotika u ostalim evropskim zemljama. Romanički oblici su bili mnogo bliži južnjačkom temperamentu i oni su zapravo i u gotičke građevine uvlačili sve do renesanse romaničke oblike. Na zvonicima se to naročito opaža na romaničkim prozorima, iako su građeni u punoj gotici.

U ruševinama je dio tornja gotičke crkve sv.Augustina u Trapani-u. A najmarkantnije i najbogatije talijanske gotičke crkve kao katedrala u Milanu ili katedrala u Orvietu nisu nikad ni sagradile zvonika.

Najljepši primjer gotičkog zvonika u Italiji je tako zv. Giottov zvonik crkve S.Maria del Fiore u Firenzi. On se odlikuje naročitom ljepotom i stilom, koji iako je gotički, ipak nema ništa zajedničko sa onom gotikom sjevernih zemalja. Imao je dobiti i šitljati vrh, prema prvoj Giottovoj zamisli, ali je završen s ravnim krovom,dapače sa proširenjem.

To je bio samo letimičan pregled talijanskih markantnijih zvonika u romanici i gotici. Kod detaljnijeg studija talijanskih utjecaja na našu crkvenu arhitekturu, trebalo bi se duže zadržati i proučiti arhitekturu i pojedine i manje zvonike onih krajeva Italije, koji su najviše djelovali na našu arhitekturu, odnosno onih, s kojima je Dalmacija kroz srednji vijek imala trgovačkih i kulturnih veza.

U Romanici bi se trebalo naročito zadržati na lombarskoj i apulijskoj arhitekturi, a u kasnijoj gotici na venecijanskoj, s kojom su naši gradovi bili od XV. stoljeća politički najuže vezani.

Međutim nam ni Apulija ni Venecija ne daju u zvonicima naročito lijepih primjeraka, te možemo reći da smo umjetnički skoro nadvisili svoje uzore. To vrijedi naročito za Veneciju, koja je dala mnogo ljepših primjera gotike u civilnoj arhitekturi nego u crkvenoj.

Što se Lombardije tiče, ona je utjecala na našu arhitekturu u ranijoj romanici, dok nije taj utjecaj preuzela Apulija, i ona je ostavila najpozitivnijih i najjasnijih tragova u našoj romaničkoj arhitekturi. Njen utjecaj je prije ipak bio precjenjivan, dok se nije ocjenio i utjecaj ~~Apulije~~ Apulije, s kojom smo bili, naročito trgovinom, mnogo bliže povezani.

Tip zvonika na preslicu (IX-XX st)

Prije nego zađemo u problem zvonika naših starohrvatskih bazilika iz X. i XI. stoljeća moramo se pozabaviti jednim naročitim tipom, koji se posvoj prilici kod nas najranije javlja, a ostao je uz neznatne promjene sačuvan i do danas po manjim crkvicama i kapelicama.

To je t.zv. z v o n i k n a p r e s l i c u, ili romanski zvonik. Sastoji se od jednog luka, kadkad dva ili tri i obično se nalazi nad pročeljem crkve. Pod lukvima su obješena zvona. Javlja se kod nas u ranom srednjem vijeku a u renesansi se često razvija u vrlo kićeni i bogati oblik, kao u pravoslavnoj crkvi u Šibeniku.

Mi smo ga primili vjerojatno iz Italije, možda iz Lombardije, ali se kod nas često razvio u specifične i lijepe oblike, te je tako karakterističan kroz čitav srednji i novi vijek za dalmatinsku arhitekturu. Zbog njegove praktičnosti upotrebljava se najviše po malenim seoskim crkvicama, kapelicama, grobnim crkvicama, a rjeđe na većim crkvama, ali to nimalo ne umanjuje njegovu estetsku i harmoničnu vrijednost, dapače je za jednu crkvicu sv. Križa u Ninu, sa takovim malim zvonikom na preslicu, rekao Jackson, da je to najmanja katedrala na svijetu.

Crkva s v. K r i ž a u N i n u je jedna od najranijih naših sačuvanih crkava izgrađena je vjerojatno oko 800, te tako i taj primjer zvonika na preslicu i zvonika uopće nalazimo na njoj njastariji u Dalmaciji /u koliko nije kasnije dozidan/. Njen naročiti sklad i neka monumentalnost su uvjetovani u glavnom s razmjerno velikom kupolom i križnim oblikom, ali tom skladu dosta doprinosi i malen zvonik s jednim lukom

koji zapravo time luči glavnu fasadu od pomoćnih i daje skromnu snagu čitavoj toj fasadi.

Drugi sličan primjer zvonika na preslicu možemo naći kod jedne naše crkve koju datiramo medu najranije, u IX ili X vijek, kod crkve Sv. P e t r a u P r i k o m k o d O m i š a. Zvonik te male jednobrodne bazilike sa kupolom je vjerojatno kasnije popravljen ili stavljen novi, ali vjerujemo da je i u početku postojao ovakav na preslicu.

Zvonik na preslicu u obliku bifore imamo na staroj crkvi S . D u h a u Š k r i p u na Braču iz IX. stoljeća /koje slika nažalost nije publicirana/, zatim jedan veoma skladan luk na crkvi sv. J u r j a u P o n i k v a m a na Pelješcu iz XI ili XII stoljeća.

Lijep primjerak starohrvatske crkvice tog tipa sa zvonikom na preslicu i fiktivnom kupolom je s v. N i k o l a k o d S e l a c a na Braču. Ta crkvica je ovog rata veoma oštećena.

Sličan zvonik ima i crkva s v. N i k o l e u S p l i t u iz XI. stoljeća, koja je restauracijom izgubila svoju zanimljivu kupolu, ali je zvonik na preslicu ostao.

Iz malo kašnjeg je doba crkvica s v . N i k o l e na Marijanu u S P L I T U sa naročito zanimljivim i originalnim zvonikom na preslicu, koji nije nasaden na pročelje fasade gdje se nalazi srednjevjekovna kamena bista sveca, već na posebnom zidu u obliku zvonika uz samu crkvicu. Svojom linijom koja se dolje proširuje, odaje pomalo karakter neke utvrde, što ostavlja naročito harmoničan i estetski utisak. Samu crkvicu su podigli benediktinci samostana S.Stephanus sub Piniis na dogled i spas pomorcima.

Tom zvoniku, koji je ipak izdužen i ne leži lukom direktno na sam krov zgrade, sličan je i onaj sa tri luka s v. I v a n a u T r o g i r u iz 127o godine. On se uzdiže također poput tornjića od usko punog zida nad apsidom crkve.

Crkvice novijeg datuma sa tim tipom zvonika možemo vidjeti u velikom broju duž čitave dalmatinske obale i oni

pridonašaju veoma mnogo pitoresknosti dalmatinskih crkvica i groblja.

Kao kićeni renesansni primjer zvonika na preslicu primjenjenog na veću crkvu smo spomenuli iz doba renesanse zvonik na današnjoj pravoslavnoj crkvi u Šibeniku, koji je uza svu dotjeranost ipak zadržao svoj osnovni oblik sa jednim lukom iznad bifore poput onog jednostavnog Sv. Ivana u Trogiru.

Još zanimljiviji ranorenesansni primjer tog zvonika sa triforom imamo na majestoznoj crkvi-tvrđavi u V r b o s k o na Hvaru, ali dalje neću zalaziti pošto sam se ograničio na prikaz tipova i razvoja zvonika kod nas u srednje vijeku.

Zvonici starohrvatskih bazilika (XI-XII)

Zanimljiviji i razvijeniji tip zvonika nalazimo kod nas u jednom prilično originalnom obliku masivne kvadratne kule, dole šire a gore nešto uže, ugrađene u samo pročelje crkve, i da tako čini neko predvorje ili narteks a svojom masivnošću daje i stanoviti obrambeni karakter, što možemo i veoma lako pretpostaviti, da su u to doba crkve služile i kao tvrđave u neutvrđenim manjim mjestima, kad slične slučajeve nalazimo najjasnije i na već spomenutoj crkvi-tvrđavi u Vrboskoj iz mnogo kasnijeg doba, a i velike romaničke crkve ~~u Normandiji~~ u južnoj Francuskoj su još i danas sačuvale svoj jasan obrambeni karakter.

Od tih naših zvonika bazilika iz IX - XI. stoljeća, dakle iz doba narodnih vladara, nije nam ostalo skoro ništa, do nekoliko ruševina, a nešto možemo zaključiti i po tlocrtima na iskopinama bazilika iz toga doba.

Možda je najbolje sačuvan ostatak zvonika i nešto ruševina crkve s v. S p a s a n a V r e l u C e t i n e iz XI stoljeća. Baš na tom golom neutvrđenom predjelu, gdje je navodno nekada bilo središte srednjevjekovne župe Vrlike posve je razumljiv taj tip crkve sa masivnim tornjem poput tvrđavske kule i bez prozora u dolnoj polovici. Njegovu masivnost pojačava i to, što je on uopće neraščlanjen, a nema ni ikakovih sačuvanih ukrasnih detalja, pa ni lezena ili slijepih lukova ili prozora.

Predpostavljamo da je to bio najrašireniji tip

zvonika, osim onog na preslicu kod manjih crkava, u doba narodnih vladara, i da su takove zvonike imale i ostale naše crkve, kojih danas poznajemo u glavnom samo tlocrte, oko Splita, Knina i Biograda.

Iz istog XI stoljeća potiče i c r k v a u B i s k u p i j i kod Knina na glavici t.zv. "S t u p o v i". Tu je bilo sijelo hrvatskog biskupa i dvora hrvatskog narodnog vladara. Zvonik je na toj crkvi dozidan s prednje strane uz narteks, u koji čak malo zalazi, i jednake je širine kao srednja lađa trobrodne bazilike. Njegov presjek na bazi je od prilike jednak kvadratima koje tvore stupovi u srednjoj lađi, dok su pokrajnje za pola uže.

Vidimo dakle prema tlocrtu, da je to već jedan skladan i razvijen tip crkve kojeg ne nalazimo ni u talijanskoj ni ostaloj arhitekturi. Osnovnu osebujnost tvori svakako najviše sam zvonik i njegov smještaj. U to doba, u samoj romanici, skoro svi zvonici su u Italiji smješteni pokraj same crkve, posebno. To su t.zv. c a m p a n i l i , poput naših u primorskim gradovima, Sv. Ivana Evangelista, sv. Andrija i sv. Petra na Rabu, katedrale i sv. Marije u Zadru i dr. Zvonici ovih crkava se osim svojim oblikom i suživanjem pri vrhu razlikuju bitno i smještajem usred fasade crkve.

Zbog toga možemo dakle tvrditi da je taj tip zvonika, odnosno taj tip cjelokupne bazilike koja inače potiče od benediktinskih talijanskih bazilika osebujan i karakterističan za crkve na unutrašnjem teritoriju stare hrvatske države, i stoga baš taj zvonik možemo primjeniti često i na iskopine onih crkava tog doba, kod kojih nije potpuno jasno vidljiv smještaj samog zvonika.

Jednak zvonik ima i crkva u selu Ž a ž v i ć u , danas također u ruševinama, ali je zvonik odlično sačuvan u svom prvotnom obliku.

Sam tlocrt crkve je mnogo jednostavniji, iako je i to trobrodna bazilika sa narteksom. Ali i na njemu se vidi da je zvonik usko i logično vezan u jednu cjelinu sa samom crkvenom zgradom i da joj baš on da je karakterističan oblik a stoji kao neki pendant apsidi s protivne strane.

Katedrala u B i o g r a d u je prema tlocrtu imala jednaki takav zvonik pred pročeljem, samo bez jasno ozna-

čenog narteksa, a sam zvonik je bio u razmjeru nešto uži jer se nalazio unutar polustupova koji su ga flankirali s obe strane kao produženje stupova srednje lade same bazilike.

Iz XIII stoljeća je poticala i crkva s v. B a r t o l a na Kapitolu kod Knina koja je danas u potpunim ruševinama, a prema Radiću je imala tlocrt i zvonik sličan onom bazilike na "Stubovima".

Isti zvonik na sredini fasade mora da je imala jednom i crkva s v. M i h a j l a u S t o n u iz XI st. iako danas ima maleni zvonik na preslicu koji je kasnije dodan. To možemo zaključiti prema poznatoj freski zetskog kralja - ktitora u istoj crkvici iz lloo god. Donator drži u rukama model same crkve, na kojem se vidi toranj pred njom poput prije spomenutih slučajeva.

Možda jedini primjer crkve sa takovim tornjem, a danas još u upotrebi nalazi se na Krku kod Dobrinja, To je crkvica s v. V i d a iz lloo godine od prilike, koja je 1940 nešto "previše" restaurirana, ali je ipak divan primjer tog zvonika koji svojom masivnošću i veličinom valjda za tri puta nadmašuje i visinu i volumen čitave crkvice i baš time, i bez prozora u donjem dijelu, odaje svoj obrambeni karakter. Tek na vrhu, pod niskim crijepnim krovom,/poput talijanskih romaničkih zvonika, ali kojih krov nije morao tako izgledati u početku/ nalazi se sa svake strane po jedan veliki ~~lukom nadsvedeni~~ lako nadsvedeni prozor, što daje naročitu slikovitost tornju kao i jednostavna romanička vrata na dnu.

U Istri i Primorju bi se vjerojatno još našlo pregradivanih takovih tipova crkva i zvonika, ali su ti krajevi srazmjerno još loše istraženi i publicirani.

Prema djelomično iskopanim temeljima bazilike u K o l j a n i m a m, možemo također jasno rekonstruirati zvonik istog tipa na pročelju manje trobrodne crkve.

Prema tlocrtu crkvice s v. M a r i j e o d O t o k a u S o l i n u zbog pomanjkanja cjelovitih temeljnih zidova nismo u stanju potpuno točno rekonstruirati zvonik pred crkvom. U tom se i razilaze naši i strani stručnjaci i svaki prema svojoj tvrdnji modificira tlocrt.

Bulić je rekonstruirao fragmentaran tlocrt, te je zaključio da je trobrodna bazilika sa prostranim narteksom, imala jedno predvorje,/valjda eksonarteks/, koje je vodilo u sam narteks /endonarteks/, a zvonik da je stajao na lijevoj strani od ulaza, dakle ne kako smo to vidjelo kod ostalih naših crkava.tog doba, X - XI stoljeća. Vasić pak /uz još neke arheologe/izvodi drugačiji plan te tvrdi da ne može na temelju ostataka rekonstruirati ni desne ni ljeve temlje od središnjih temelja, pred samim narteksom, koji bi bio običan xx zvonik pred sarxxxk crkvom kao u svim dosadašnjim primjerima.

Diggve pak tvrdi, na temelju svog tlocrta, da je crkva sv. Marije od Otoka u Solinu imala dva zvonika na xx pročelju, sa svake strane po jedan, poput mnogih francuskih crkava, što bi bio najstariji poznati primjer para zvonika na pročelju crkve u arhitekturi Evrope /Karaman/, ali i to je teže dokazati zbog slabijih i tek fragmentarnih ostataka.

Možemo dakle zaključiti da je ovaj već razvijeni oblik zvonika javlja kod nas razmjerno veoma rano i da on dolazi sa zapada u XI. stoljeću, gdje se ovdje modificira i prilagođuje našim prilikama, a naročito xxxjxx svojoj i obrambenoj svrsi. Na razvoj same bazilike su najviše utjecali talijanski benediktinci, više u dalmatinskim gradovima, a nešto manje u zaleđu.

Romanički zvonici (XII - XIV)

U dalmatinskim gradovima i manjim mjestima na moru nisu se zvonici razvijali iz onog tipa kojeg smo razmatrali u unutrašnjosti Dalmacije. Oni su se ovdje razvijali u tipu koji je bio uobičajem u Italiji, zbog mnogo bližih i jačih veza, i trgovačkih i kulturnih i političkih, sa samim Apeninskim poluostrvom. Ali oni već u ranoj romanici dobivaju na našoj obali neka posebna obilježja i karakteristike koje su odraz našeg ambienta u kojem su građeni, a i naših domaćih umjetnika od kojih su mnogi sudjelovali u gradnjama.

Romanički zvonici su možda najljepši u Dalmaciji i najoriginalniji u svojim oblicima. Na njima se odražava ona borba dalmatinskih municipija, kampanilizam, do pada pod Veneciju, kad samostalnost tih gradova ipak nešto slabi i kad gube svoje lokalne originalne stilove, pod jednim općim i više manje uniformnim venecijanskim stilom kićene gotike, koja je u to doba prevladavala u Veneciji.

Ti romanički zvonici, kampanili, su često, kao i u Italiji u ranoj romanici, odvojeni od same crkve i postavljeni uz nju, ili do fasade, ili otraga. Ta odvojenost ih još više izolira i daje im još veće mogućnosti da se sami stilski i umjetnički razviju.

Romanički zvonici u Dalmaciji tvore jednu više manje zatvorenu cjelinu i mogli bi ih okarakterizirati sa ustrojstvom slobodnih općina /komuna/ a spadaju zaokruženo u doba od XII - XIV stoljeća.

Kao prvi poznati primjer romaničkog zvonika, koji ima u sebi još neke oznake starohrvatske arhitekture, diže se nad zidinama Portae Ferreae Dioklecijanove palače u Splitu. Njega datiramo još u doba narodnih vladara, oko lloo, građen je u primitivnoj zidarskoj tehnici i ima na stupu bifore starohrvatskih ornamentalnih ukrasa.

Zanimljiv je njegov naročito originalan smještaj, kojim dominira nad sredovječnim zgradama iako nije velik, a da se sama crkvica ni ne opaža. Do samog ulaza u zvonik treba se popeti preko pedesetak visokih stepenica. Zanimljive su bifore u najgornjem spratu i niski šatorasti krov od kamenih ploča. Ovaj nas zvonik donekle sjeća po stilu na neke ranoromaničke manje zvo-

nike u Italiji. Mønneret de Villard ga u svojoj knjizi "L'architettura Romanica in Dalmazia" navodi kao najstariji primjer čisto lombardskog zvonika u Dalmaciji. /str. 79./.

Drugi najstariji romanički zvonik kojega datiramo vjerojatno u XI stoljeće je onaj uz crkvu S v. P e t r a u S u p e t a r s k o j D r a z i na Rabu. On je dana s već srušen i srećom je sačuvana barem ova fotografija.

Sama crkva je ostatak benediktinskog samostana osnovanog prema jednoj povelji, 1060 godine, i prema tome i trobrodna bazilika i sam zvonik nose oznake talijanske rane romanike, koju su benediktinci prenjeli iz južne Italije.

Zvonik se odlikuje svojom masivnošću, nešto šiljatijim krovom, a prozori mu se u gornjoj polovini otvaraju od običnog u biforu i triforu sa prednje strane, a samo u jednu biforu na pobočnim stranama.

Ljepota isklad naših dalmatinskih zvonika možda najjače dolazi do izražaja na Rabu. Čitavu pitoresknost svoje vedute duguje Rab baš tim zvonicima, poredanima sa strane mora nad strmim hridinama i zidovima u odredenom harmoničkom razmaku, tako urbanistički kao malo u kojem sredovjekovnom mjestu uopće.

Od četiri zvonika koji tvore jedan niz, tri su romanička iz XII i XIII stoljeća od prilike, dok je jedan iz XVI stoljeća /onaj sa kupolom na vrhu/, ali se svi odlikuju nekom skladnom jednostavnošću, ne pretrpanošću detaljima i jednom s tihkom povezanošću koja je možda lokalnog ili regionalnog karaktera. Mischel ih navodi u svojoj povijesti umjetnosti kao lijepe lombardske zvonike i nesumljivo je da sva tri zvonika imaju svoj stilski uzor u lombardskoj romanici, a kampanil župne crkve sv. Marije Velike je tipičan primjer tog lombardskog razvijenog stila zvonika. Ostala dva zvonika Sv. Ivana Evangelista i Sv. Andrije su jednostavnijih oblika i skromnije dimenzije, ali odaju isti stilski utjecaj. Četvrti zvonik crkve i manastira benediktinki sv. Justine je najnoviji i podignut je 1578., ali je uza svoju zaobljenu kapu zadržao jednostavnost i harmoničnu povezanost sa ostalima iz mnogo ranijeg doba.

Zvonik bivše katedrale, sada župne crkve S v. M a r i j e V e l i k e je svakako najljepši medu njima, a i jedan od najljepših dalmatinskih zvonika uopće. Njegovo datiranje nije posve utvrdeno. Crkva je posvećena 1175 godine, a zvonik se prvi put spominje u ispravama 1212 godine i u tom razmaku možemo staviti

bar djelomičnu izgradnju, po svoj prilici početkom XIII stoljeća. Iako odaje jednu jedinstvenu harmoniju i estetsku i stilsku ipak nije građen od jednom. Ustanovljene su u glavnom tri faze njegove izgradnje. Najprije su izgrađena tri sprata, a nešto kasnije četvrti najgornji. To se dade zaključiti dole simetričnom razdiobom prozora, a gore potpunom, nešto bolje po dekorativnim elementima, tako frizom od akantusova lišća nad trećim i četvrtim spratom, koji se stilski razlikuje od dekoracije donjih spratova, a najbolje po samoj tehnici kamene gradnje u kojoj se opaža razlika između prva tri sprata i četvrtog.

Gornja balustrada i oktogonalna piramida su dodani u XV stoljeću a ne prije, pošto odaju značajke mletačkih zvnika, te su ih oni vjerojatno donjeli sa svojom političkom vlasti.

Zvonik se nalazi prilično udaljen od crkve, poput mnogih lombardskih kampanila tog doba. Ima kvadratnu bazu po 5,7 m a visok je 2o m bez piramide koja ima još 6 m.

Tim zvonikom su se bavili gotovo svi, koji su proučavali našu srednjevjekovnu arhitekturu, a naročito: W. Schleyel, T.G. Jacksom, R. Eitelberger von Edelberg, D.Frey, Gelber, Iveković, Vasić i ostali. Svima je jasno da je to tipičan primjer lombardskog zvonika romaničkog stila, samo sa stanovitom retardacijom kako je to kod nas običaj, jer su se kod nas gradile čisto romaničke zgrade u doba kad je Italija prelazila već na slijedeći stil.

Kao najzanimljiviju analogiju prikazati ću već spomenuti kampanil uz crkvu u Pomposi iz 1o69 godine, dakle prilično raniji od našega. Lavagnino na njemu ističe ravenski utjecaj /str. 149/.

Kod ovog zvonika je jedanka rabskom, precizna i vidljiva podjela na spratove. Vertikalno odgovaranje bilo otvorenih prozora, bilo samo slijepih lezena u spratovima, šiljati završetak koji se nalazi unutar gornje platforme,/bez kašnje nadograđene balustrade/, i ono što je najtipičnije za te zvonike, postepeno otvaranje prozora u klimaksu prema gore, čime se dobiva na lakoći zvonika i ljepoti. Na prozorima, biforama, triforama i kvadriforama je usredotočena glavna estetska njihova ljepota. Pa iako na prvi pogled ovaj zvonik u Pomposi nadvisuje rapski bogatstvom tih postepeno simetrično otvaranih prozora, ipak su prozori rabskog ljepše i savršenije izradbe, a izgleda da su prozori zvnika opatije u Pomposi tek u posljednje vrijeme ovako otvoreni dok prije nisu imali tako skladan i prozračan izgled, što nam i dokazuje ova fotografija u Lavagninu.

Uppzorio bih na stanovitu sličnost sa zvonikom katedrale u Lucci, osobito ako na njemu eliminiramo one tipične regionalne oznake i ako pretpostavimo da u početku nije rabski zvonik nije imao piramidalnog krova, kao i donekle sa zvonikom Sante Marie in Cosmedin u Rimu, da vidimo kako je taj Lombardski tip romaničkog zvonika bio raširen ostalom Italijom.

Čak i u južnoj Italiji u Trani-u možemo naći mnogo sličnosti s tim tipom zvonika.

Stariji od zvonika doma u Rabu je zvonik crkve S v. A n d r i j e. Crkva je sagrađena 1o2o godine, a sam zvonik prema natpisu na njemu, 1181 godine. On je također, kako sam rekao, čisto romaničkog stila, samo skromnijih i jednostavnijih dimenzija i oblika. U najgornjem katu ima jednu skladnu triforu sa svake strane i običan piramidalan krov od kamena. On je i kronološki stilska a i estetska stepenica ka drugom rabskom zvoniku katedrale o kom je sad bilo govora.

Treći romanički rabski zvonik je uz porušenu benediktinsku baziliku S v. I v a n a E v a n g e l i s t e najjednostavniji i najskromniji. Ukinućem rabske biskupije 1828., samostan, koji je poslije benediktinaca bio u rukama franjevaca i napokon biskupska rezidencija, sada je napušten i propada tokom XIX stoljeća, te su od njega danas ostale samo ruševine među kojima se ističu apsida i zvonik još pošteđeni od zuba vremena.

Prema natpisu zvonik je podigao arhiđakon Kuzma /Cosmas/ 116o godine na istočnom kraju južnog zida crkve. Zvonik je sličan onom sv. Andrije, samo što umjesto trifore ima na vrhu posve običnu biforu, dva pravokutna prozora i jednaki kameni piramidalni krov.

Zadar ima tri lijepa romanička zvonika: maleni zvonik stare crkvex Sv. Krševana, zvonik katedrale i lijepi zvonik crkve Sv. Marije Velike.

U zvoniku crkve S v. K r š e v a n a /S.Grisogono/ se kod nas usput vrlo malo pisalo, iako su se samom trobrodnom bazilikom sa tri apside, jednom od najstarijih naših crkava, mnogo bavili. /Vasić ni jednom riječi ne spominje zvonik, koji je u našim krajevima ipak karakterističan. Veću radnju o samostanu i crkvi sv.Kršenava u Zadru je napisao Ć.Iveković, ali ne donosi ni cijelu fotografiju sa današnjim stanjem zvonika, osim jedne rekonstrukcije iz XII, stoljeća/

Sam zvonik je malen, ne veći od same crkve, sa dva prozora u prvom katu i većim otvoru za zvona u drugom, najgornjem katu i to ne sa svih strana. Kvadratnog je presjeka i pokriven niskim crijepnim krovom. To je tipičan primjer talijanskih manjih zvonika, kojeg kod nas rijetko nalazimo, a u Italiji je rasprostranjen u romanici, a i kasnije, najviše u Lombardiji, a i u ostalim pokrajinama.

Sličan primjer takovog niskog zvonika sa naglašenim gornjim otvorom smo već vidjeli do S.Giusta u Trstu, a sličan mu je i zvonik u Ascoli Picenu.

K a t e d r a l a s v. S t o š i j e u Z a d r u je mnogo zanimljivija zbog svoje bazilike, naročito fasade, slične crkvama u Lucci i Pisi nego zbog samog zvonika. Njegova gradnja potječe iz XIII stoljeća, ali je koncem XV stoljeća još bio nesvršen i ostao je tako podložan propadanju. 4oo god. je bio skoro ruševinom, dok nije poznati engleski arheolog Jackson, proučavajući dalmatinsku mjetnost ustanovio da mu je temelj dobar i čvrst i sam preuzeo restauraciju zvonika, koja je bila izvedena 1893 godine sa dosta uspjeha, ali zvonik ipak nema onu romaničku neposrednost poput ostalih iz tog doba. Karakteristične su jednako rasporedene bifore u sva tri sprata i venecijanska balustrada i oktogonalan krov poput rabskog zvonika.

Jedan od veoma zanimljivih romaničkih zvonika, koji je odlično sačuvao svoj prvotni oblik je zvonik uz negdašnju crkvu i benediktinski ženski samostan S v. M a r i jee V e - l i k e u Z a d r u. Od svih zgrada danas je sačuvan samo zvonik i kapitulska sala. Na dnu zvonika je bio otkriven natpis prema kojem je on izgraden poslije llo5 po opatici Vekenegi na uspomenu prvog ulaska kralja Kolomana u Zadar, a i na njegov trošak. /Datum tog ulaska je u historiji korigiran/. Opatica Vekenega je bila od poznate zadarske obitelji Madijevaca i sačuvan joj je grob sa natpisom u kapitulskoj sali istog samostana. Najstariji saluvani dio tog samostana je zvonik kojeg gradnja datira izmedu llo7 i llll godine. Donjim svojim spratom tvori on lijepu kapelu sa veoma zanimljivim kubičnim kapitelima na stupovima u njoj, na kojima je ispisano ime Kolomana.

Sam zvonik je dosta masivan, pa iako ima po dvije bifore u dva sprata i kvadrifoau u najgornjem spratu, ipak

djeluje prilično teško i podsjeća više na sjeverne primjere zvonika u Francuskoj, ~~i~~ nego u Italiji. Simetrično postavljene i zidom odjeljene bifore pridaju toj ozbiljnosti, slabo raščlanjenje i profilacija samih zidova i spratova zvonika, a i masivna kamena piramida niskog krova.

Monneret de Villard navodi sličnosti sa zvonikom crkve S.Beninge, opatijske crkve u Fruttuari-i /1oo3-1oo6/, sa zvonikom stare opatije S.Stefana u Ivrei /1o29-1o42/ i sa zvonikom rabskog doma. /str. 79/.

Kako je francuski arhitektonski utjecaj prodro u ovom možda jedinom jasnijem primjeru u Dalmaciji, teže je za sada ustanoviti, i trebalo bi dublje proučiti to pitanje, jer su crkveni redovi u Dalmaciji primali utjecaje isključivo iz talijanskih samostana i matica, a ne iz francuskih, kao sjeverna Italija donekle. Možda je i ovaj utjecaj bio posredstvom Lombardije.

Sa rabskim zvonikom ima više sličnosti, nego bi se to na prvi pogled reklo. Ali ako ~~x~~ uzmemo u obzir, da su na rabskom zvoniku balustrada i piramida u svom sadašnjem obliku kasnije nadograđeni, onda se taj zvonik dosta približava ~~Zx~~ zadarskom. Osim donjih manjih prozora, koje zadarski nema, i ovaj zvonik ima dvostruku biforu, dvostruku triforu /umjesto ponovne bifore/ i na vrhu veliku tetraforu, samo su profili, dekorativna korniža i lezene naokolo bifora i trifora ~~x~~ jače istaknuti, te čitav zvonik odaje življi utisak od zadarskog.

U samoj Italiji bi nam bilo teže naći analogija s ovim zadarskim zvonikomm i on predstavlja zanimljiv primjer u čitavoj apeninskoj i jadranskoj romanici.

O zvoniku sv. Marije u Zadru je dosta pisano i raspravljano. /Jackson, Errard-Gayet,Monneret de Villard i naši arheolozi/.

Jedini primjer bazilike sa dva zvonika nalazimo u Dalmaciji u crkvi S v. T r i f u n a u K o t o r u. U početku je to bila okrugla crkva, kako navodi Konstantin Porfirogenet, podignuta u IX stoljeću, ali se nezna kad je ista propala. Nova crkva, u glavnom današenjg tipa, je podignuta po svoj prilici valjda na ostacima stare u XII stoljeću, u kojem se datiranju međutim svi historičari ne slažu. Početna osnova crkve je bila trobrodna bazilika sa jednom apsidom i dva tornja, po uzoru ne na sjeverno talijanske crkve već južno talijanske,

specijalno apulijske tog tipa. Medu tornjevima se nalazi zasvedeni portik, t.zv. paradiz ili galileja, nad kojim se nalazi terasa. xxkx

Crkva i tornjevi sv.Trifuna pretrpjeli su brojne izmjene i danas je teško tačno ustanoviti do koje granice su išle te izmjene i što je na današnjoj crkvi iz kojeg doba. Današnje pročelje se obično datira u posljednju veću restauraciju koncem XVII stoljeća poslije velikog potresa 1667 god., koji ju je dosta oštetio. Karaman tvrdi da će iz te restauracije biti samo gornje loggije na zvonicima, kojih se stilska razlika i razabire dosta jasno, dok su sami zvonici iz doba renesanse, dakle iz XVI stoljeća.

Ali mi ipak te zvonike obradujemo u povijesti srednjevjekovne arhitekture i to romaničke, pošto su renesansni arhitekti nastojali da zadrže stari izgled crkve i zvonika te na njoj ima, osim renesansnih a i kasnijih, takoder i romaničkih i gotičkih oznaka. Ako eliminiramo renesansne okvire prozora i još kasniju i kitnjastiju zm loggiu na desnom zvoniku, crkva sv.Trifuna odaje vrlo čist i harmoničan oblik, tipičan za takav tip crkvene gradevine. Da su zvonici, i to oba, zbilja prije postojali, imamo spomen u jednoj bilješci u knjizi grada Kotora zz iz 1326 god. gdje se govori o prekrivanju oba zvonika.

Stariji srpski arheolozi i povjesničari kao Stratimirović, Petković, Marković tvrde da su zvonici dozidani u doba Stevana Prvovjenčanog u XIII stoljeću po uzoru nekih srpskih crkva koje imaju fasadu flankiranu kulama. Ali te su se tvrdnej bazirale na jednoj krivoj ispravix i mislim da se uzori te crkve ne mogu nikako tražiti u Srbiji, već u Italiji i to u krajevima koji leže baš preko mora, a sagradeni su vjerojatno već u XII stoljeću prigodom p glavne prepravke stare okrugle crkve.

Jelić je datirao gradnju zvonika već u XI stoljeće i dovodio u vezu sa navodnim zvonicima katedrale u Biogradu, što je takoder teže vjerojatno.

Zbog svog zanimljivog oblika, a naročito zbog fasade sa dva zvonika, kao jedinog primjera u Dalmaciji, crkva sv. Trifuna u Kotoru je privukla pažnju mnogih i naših i stranih arheologa i povjesničara. Osim gore spomenutih njom su se bavili Jackson, Monnret de Villard, Hausev, E.Bertaux, Gelcich, G. Millet; Radić, Vasić i ostali.

Tražeći analogije i utjecaje u susjednoj Italiji, moramo prvo spomenuti sličnu crkvu sv.Nikole u Bari-u, jxxxxx

pokrajini Apuliji, koja je direktno i najviše utjecala na stil sv. Trifuna u Kotoru, u koliko je nisu i arhitekti iz Barija ili bar Apulije izveli.

Trgovačke veze između Kotora i Barija su bile direktne i najjače te je pretpostavka o kulturnom i umjetničkom utjecaju preko Jadrana posve vjerojatna.

Crkva sv. Nikole u Bariju je najljepši primjer romaničke arhitekture u Apuliji, a građena je korz XI i XII stoljeće. Taj tip crkve je utjecao jako i na ostale u Apuliji /Brindisi i druge/, ali što na prvi pogled uočujemo, tornjevi, baš zbog toga što su nedovršeni i što nisu spojeni galilejom, ne odaju neposredno jaku sličnost, ali u biti je to isti tip trobrodne bazilike i isti tip tornjeva.

Neku analogiju sa zvonicima i galilejom kotorske katedrale možemo naći i na katedrali u Cefalu na Siciliji, ali tu je fasada flankirana tornjevima mogla biti i spomen na one istočnjačke starokršćanske fasade crkava u Maloj Aziji i Siriji s kojima su muslimani imali dobre trgovačke i kulturne veze, što se opaža i po utjecaju arapskog stila na ovoj crkvi.,

Ali ni u Apuliji nije taj tip bazilike sa dva tornja autokton, niti je došao sa istoka, već je prema tvrdnji francuskog historičara umjetnosti Emile Bertaux-a, koji se bavio sredozemnom talijanskom umjetnošću, premešen iz Normandije, gdje još prije imamo po dvije kule na fasadama crkava /kraj XI i XII stoljeće/. Na crkvi sv.Nikole /istog sveca kao u Bariu/ u Caen-u iz 1o93 godine nalazimo čak i galileju ili neku vrst vanjskog narteksa, što se opet ponavlja u Kotoru. Teško je vjerojatno da su graditelji kotorske crkve bili inspirirani direktno u Normandiji, ali ako uzmemo u obzir, da Normani sa svojom političkom vlašću donose u južnu Italiju i svoje kulturne i umjetničke karakteristike i tradicije, Kotor ih je preko Apulije mogao lako primiti i primjeniti.

Jedna druga sličnost nas upućuje još na jedan mogući utjecaj, naime preko benediktinskog reda iz Montecassina, gdje crkva također ima dva tornja i galileju medju njima, ali bez boljeg slikovitog i naučnog materijala i izvora se ne bih upuštao dublje u taj problem.

Na koncu moram spomenuti još jedan značajni romanički zvonik u Dalmaciji, možda najljepši od svih, z v o n i k s v. D u j e u S p l i t u.

Taj zvonik stoji zapravo na granici između romanike i gotike i baš taj prelaz nam daje mnogo zanimljivih karakteristika. Podignut je na mjestu trijema pred mauzolejem Dioklecijanovim /koji je već rano pretvoren u crkvu/ i građen kroz XIII i XIV stoljeće, većinom kroz posljednje. Završni oktogon, posljednji sprat zvonika, građen je tek u renesansi, a krov je dovršen tek u XVII stoljeću. Od 189o - 19o8 je zvonik nažalost posve restauriran zbog trošnosti. Arhitekti su se držali vjerno starog zvonika, osim što su posljednji oktogonalni sprat i krov nešto preudesili, ali ipak je čitav zvonik izgubio svoju lijepu staru patinu i mnoge originalne sredovječne, romaničke i gotičke, kapitele i platike. Ti detalji se danas u glavnom nalaze u splitskom arheološkom muzeju, a don Frane Bulić je njima prilično neukusno ukrasio i svoj Tuskulum na solinskim ruševinama.

Na zvoniku je romanička osnovna struktura, većina kapitela, obli lukovi bifora i slijepih arkada. Jasna razdioba zvonika na spratove je tipično romanička, a ne gotička.

Ali u to doba je gotika već bila na svome vrhuncu po ostalim zemljama i morala se je odraziti i na ovoj gradnji. Ona se je i odrazila u naročitoj, neromaničkoj vitkosti zvonika, potpunom dematerijalizacijom zidnih masa pomoću brojnih prozora i bifora, a i u postepenom suživanju u visinu. Takovih primjera miješanja romaničkih i gotičkih arhitektonskih elemenata nalazimo dosta u Dalmaciji, zemlji koja ipak nije bila na udaru i putu jakim novim strujama i stilovima, i sa provincijskom konzervativnošću je dugo i čvrsto držala i primjenjivala jedan već usvojeni stil. Djela tog prelaznog stadija, ili bolje spoja romanike ~~ili~~ gotike, koji se odrazuje na njima, daju mnogim dalmatinskim građevinama /a i crkvenim interieurima/ naročitu i specifičnu draž. Zvonik sv.Duje u Splitu je možda najljepše i najtipičnije takovo djelo.

Smjela je i zamisao postaviti jedan bijeli i vitki zvonik do starog carevog mauzoleja bez straha da bi se moglo doći do nekog kontrasta i disharmonije među jednom antičkom oktogonalnom zgradom na kupolu i romaničko-gotičkim prozračnim zvonikom. Ali harmonija je ipak potpuno postignuta te je

za današnjeg gledaoca upravo logična njihova veza i nemoguće bi bilo zamisliti jedno bez drugoga.

Pa uza sve to nisu graditelji zvonika popuštali antici i prilagođavali svoj plan planu jedne antičke arhitekture kao što je mauzolej, osim nekih dekorativnih elemenata, koji vuku svoje porijeklo još iz antike, ali su osnovna karakteristika opće romaničke arhitekture, a nisu nikakove posebne svrhe. Samo kamenje i stupovi koji su uzeti iz Dio Dioklecijanove palače u glavnom su preklesani i prepravljeni.

Urbanistički znači taj zvonik za stari dio Splita neobično mnogo, jer dominira okolnim zgradama, što uvijek u romanici nije bio običaj, te se gledan s mora, logično i harmonično izdiže nad masivom Dioklecijanove palače i okolnih zgrada i daje tako izgled strukturi čitavog grada, koji bi osobito poslije sakrivanja lijepe Hrvojeve kule na obali, bio prilično monoton i bez jačeg akcenta.

Najopširniju studiju o ovom zvoniku napisao je L. Jelić na temelju svih dotadanjih naučnih radova i same restauracije početkom stoljeća.

Monneret de Villard ne priznaje jednu veću arhitektonsku vrijednost splitskog zvonika i kaže: "Poco interessante come costruzione, presenta nei dettagli i soliti partiti decorativi ..." Ali svi ostali arheolozi koji su radili u Dalmaciji opširno ga opisuju i neobično hvale u cjelokupnoj arhitektonskoj koncepciji kao i u detaljima. /Opširniji je prikaz zvonika i skulpture na njemu u Vasićevoj knjizi Arhitektura i skulptura u Dalmaciji/.

Sam zvonik obiluje romaničkom i gotičkom skulpturom u razmatranje koje neću ulaziti jer se obično obrađuje u vezi s ostalom srednjevjekovnom dalmatinskom skulpturom. Poznati su reljefi koji se nalaze u portiku, pod samim zvonikom sa prikazima Blagovijesti, Rođenja, kao i reljef kipara Ota. Pred zvonikom su na lombardijski način postavljeni lavovi a stupove nad njima zatvara naročito zanimljivo zamišljeni i kiparski lijepo izvedeni luk sa biljnim, životinjskim i ljudskim dekoracijama. Nažalost su, kako sam već spomenuo, mnogi ti kiparski detalji iznova isklesani prema starima.

Imamo i imena nekih graditelja koji su radili na zvoniku: Nikola Tvrde, Jorde Orsini-Matejević, Bonino da Milano, Jakov Jakovčić, Cezar Francisco de Mathacic-Matejević, Ivan Avianus, ali oni su uglavnom sudjelovali u gradnjama u XV. stoljeću i kasnije /četvrti i peti sprat/, dočim

su pisani podaci o početnim radovima u vezi sa gradnjom zvonika veoma oskudni.

Iako je zvonik sv. Duje građen u raznim razdobljima, romanici, gotici i renesansi, a restauriran na početku ovog stoljeća, iako se nalazi u jednom njemu potpuno stranom antičkom miljeu sa oznakama orjentalnih arhitektonskih elemenata, koji su prodirali u rimsku arhitekturu IV stoljeća ipak je taj zvonik jedna od najljepših građevina dalmatinske umjetnosti uopće.

/Zanimljivo je da je on svojim skladom sa samim mauzolejem inspirirao Meštrovića za njegovu ideju Kosovskog hrama, ali dok je Kosovski hram bio plodom jednog momentanog nadahnuća, pod zanosom momentalnih političkih strujanja i stoga je sa iščeznućem tog zanosa ostao samo u fragmentima, splitski zvonik su gradili uglavnom domaći arhitekti i dalmatinski klesari stoljećima, i on je poprimio jedan specifičan i lokalan karakter, i u cjelini i u detaljima, i sažeo je u sebi plodove vjekova koji su prohujali Splitom od doba Dioklecijanova pa sve do XX. stoljeća./ Baš zbog toga je on jedan od arhitektonskih spomenika u Dalmaciji sa najmanje direktnog stranog stilskog utjecaja. Pojedine njegove elemente možemo naći kojekuda od antike dalje, ali za čitavu tu koncepciju zvonika nemamo analogije ni u Italiji ni drugdje. /Stanovitih sličnosti ima možda sa arhitekturom romanike u Lucci i Pisi zbog brojnih bifora, lukova i čitave prozračnosti ili možda sa slično koncipiranim zvonikom Saint Sernin u Toulousu, ali taj nema sklad i monumentalnost splitskoga, iako je veći i kićeniji/.

Na koncu, prije nego pređem na čisto gotičke zvonike, koji su u Dalmaciji vrlo rijetki u razmjeru s prijašnjim oblicima, napomenuo bih još da duž čitave naše obale ima veliki broj crkava i zvonika koji su građeni u romaničko doba i sa romaničkim karakteristikama, ali su ili kasnije pregrađivani, da nisu te karakteristike skoro ni zadržali, ili su obično manje seoske crkve i njihovi zvonici koji zbog svojih skromnih oblika ne podržavaju neki naročiti stil koji bi u to doba dominirao, već su rađeni funkcionalnim, lokalnim i posve individualnim podstrekama, te su zadržali u mnogim mjestima isti tip gradnje.

Ali boljim proučavanjem na samom terenu i detaljnijim snimanjem i manjih crkava, došli bi do većeg broja

skromnijih, ali čisto romaničkih, zvonika, koji uza svu svoju skromnost i jednostavnost imaju često vrlo mnogo umjetničke i harmoničke vrijednosti.

To vrijedi naročito za Dalmatinsko Primorje, a pogoto za Istru, koje bi zvonici morali zadrijeti svakako u ovu radnju, da ima imalo boljeg fotografskog i informativnog materijala, koji do sada nije mogao biti sakupljen i objelodanjen.

Kao divan primjer romaničkog zvonika u Istri moram svakako spomenuti kampanil katedrale u C a p o d i s t r i. Pošto o njemu nemam nikakovih podataka donosim samo sliku. Opaža se utjecaj lombardske graditeljske škole, dok je gornji oktogonalni završetak vjerojatno kašnje dodan, ali još uvijek u romanici.

Sličnost s tim tornjem nalazimo na zvoniku katedrale u Modeni, t.zv. "La Ghirlandina", koja je djelo arhitekta Lafranca iz početka XII. stoljeća, dok je oktogonalan svršetak ovdje već u gotičkom stilu, dodan u XIV stoljeću.

Još veća je sličnost sa južno talijanskim zvonikom katedrale u Traniu, koji bi bio skoro identičan s našim, kad ne bi imo dva sprata više i prozore u donjim spratovima, a direktnu sličnost veću ima sa zvonikom Sv. Marka u Veneciji.

Prikazat ću samo nekoliko od brojnih manjih zvonika u Istri, Primorju i užoj Dalmaciji na kojima su jasne romaničke značajke, bilo u detaljima, bilo u čitavoj arhitektonskoj koncepciji.

Pri ruci ima sliku crkve u K a s t v u u Istri sa izrazitim romaničkim zvonikom, zatim dva zvonika u B a š k i na K r k u i napokon maleni ali lijepi zvonik S v. I v a n a u Šibeniku o kome na žalost nemem detaljnih podataka.

Gotički zvonici (XIV–XVI st.)

Rekli smo da se gotika u svojim izrazitim oblicima javlja kod nas u Dalmaciji javlja prilično kasno, jer se naši graditelji uvijek drže elemenata romanike, koja im i arhitektonski i skulptorski mnogo više odgovara.i bliža je južnjačkoj psihi. Stoga i ima u Dalmaciji malo izrazito gotičkih građevina. Većina ih spada u XV i XVI vijek, kad je Venecija sa svojom političkom vlašću i upravom importirala svoju variantu kasne kićene gotike. Poznato nam je da je i čitava Italija /osim Venecije donekle/ veoma siromašna gotičkim građevinama, pošto je gotika bila i njihovom južnjačkom temperamentu strana i nepristupačna.

I kao što je gotika u Dalmaciji važn a i zanimljiva u prvoj svojoj periodi kad se spaja sa romaničkim koncepcijama i elementima, tako je i najzanimljivija na svome svršetku, kada već prelazi u renesansu i kada u njoj provijava no i duh renesansna umjetnost.

Značajnijih čisto gotičkih građevina mi u Dalmaciji skoro ni nemamo. Pa iako su glavni import gotike u Dalmaciju izvršili Mlečani u XV. stoljeću ipak se ona počima u skromnijim oblicima širiti kod nas već polovinom XIII stolj. Donose je franjevci i dominikanci, naročito u borbi protiv bogumila. Oni donose gotičke elemente koje je Italija primila iz Francuske, naročito južne i srednje Francuske. Zbog propovijedi puku bile su im potrebne prostrane široke crkve, te tako tip, obično s jednom lađom i ravnim krovom širi se i po Dalmaciji. Takove su dominikanske crkve u Trogiru i Dubrovniku i franjevačke u Krku, Zadru, Šibeniku i Dubrovniku.

/Karaman je gotiku u Dalmaciji prema utjecajima podijelio na: prvo domitalsku, 2. lombardsku i 3. venecijansku gotiku/.

Pošto u ovoj radnji pratim samo razvoj zvonika, to ću se obazreti samo na značajnije primjere gotičkih zvonika u Dalmaciji, bez obzira na njihove crkve, koje su, naročito u doba prelaza u renesanse, naročito znaimljive i značajne.

Najljepši primjer gotičkog zvonika u Dalmaciji nam pruža zvonik k a t e d r a l e sv. L o v r e u Trogiru, iako je gađen tokom više stoljeća i spaja u sebi elemente

romanike, gotike, renesanse, pa čak i baroka. Ipak gotika i gotički dub u njemu prevladavaju.

Trogirski zvonik se diže pred samom katedralom iznad t.zv. galileje, koja s njim tvori zapravo jednu cjelinu. To je prilično originalan način gradnje jednog zvonika i crkve uopće, koja time guši svoju fasadu, a portal, najbogatiji portal romanike ne samo u Dalmaciji, već i cijeloj talijanskoj umjetnosti, on se nalazi sakriven pod samom galilejom, čime je i zaštićen od atmosferskog štetnog djelovanja.

O datiranju i utjecajima na raznim spratovima trogirskog zvonika je dosta pisano i autori se nisu uvijek slagali među sobom, ali se ipak može donekle utvrditi stil i datum pojedinih gradnji.

Tim su se naročito bavili Eitelberger, W. Folnesics, Jackson, Iveković, a od novijih Vasić i Karaman.

Predvojre i prvi sprat u osnovi su izgrađeni prije 1400 i pripadaju još romaničkom razdoblju i to pod utjecajem apulske arhitekture. Na to nas podsjećaju masivno nerazvedeni zidovi i mnogi detalji, ornamenti, korniže i kapiteli, od kojih neki čak imaju i antičkih elemenata, koji se u romanici u Italiji znadu često ponavljati. Kapitel sjeverne strane predvorja podsjećaju na one u dvorcu Fridrina II. u Castel del Monte.

Prema dokumentima, koje donosi čak i Farlatti, 1420. je pri zauzeću od Mlečana bio Trogir jako bombardiran i među ostalim je oštećen i zvonik katedrale. Znači da je zvonik bio već ugrađnji i da su po svoj prilici bili izrađeni predvorje /galileja/ i prvi sprat. Prema tim dokumentima je opravka dana našem majstoru Mateju Gojkoviću i njegovu pomoćniku Stefanu, što je zapisano i na unutrašnjem zidu prvokg kata zvonika: "Magistri Mateus et Stefanus, anno domini MCCCCXXII, mensis aprilis die 27."

Taj domaći arhitekt popravlja, ili bolje prepravlja prvi sprat sagrađen već prije u južno-italskoj romanici prema stilu venecijanske gotike, koju su Mlečani donijeli sa svojom političkom vlašću. Razumljivo je da je stoga zvonik uza sve gotičke bifore i neke ornamente, zadržao i svoj romanički karakter, koji se naročito očituje u golim praznim zidovima nad prizorima i nekim ostalim detaljima.

Drugi sprat zvonika je cjelovitiji i jedinstveniji u stilu i odaje jasne oznake venecijanske gotike XV. stoljeća.

On nije rađen na ostacima romaničkih koncepcija, već čitav u jednom duhu i jednom zamahu. Mogao je biti građen od samog Gojkovića ili njegovih nasljednika, pošto je pregradnja prvog sprata dovršena, dakle poslije 1422 godine, a zanimljivo je da je u to doba, točno od 1421-1435 građena u Veneciji poznata Ca d'Oro na koju podsjećaju odmah kamene čipke nad biforama drugog sprata.

Čitav drugi sprat je raščlanjen i goli zid ne izbija nigdje na površinu kao usprатu pod njim. Prepun je arhitektonskih detalja tipičnih za gotiku, svežnjeva tankih stupića, neprekinutog niza slijepih lukova na vrhu, gotičkih biljnih kapitela, lakoćom, kojom je obrađen lijepi i topli trogirski kamen. Za istog majstora Gojkovića nas povezuju kapiteli koji su u drugom spratu identični onima j prvom. Folnesics atribuira ovaj drugi sprat arhitektu Lorenzu Pincinu iz Venecije 1435, koji radi na šibenskoj katedrali u to doba, također prema jednom kapitelu, koju sličnost Karaman niječe.

Treći, završni sprat odaje posve druge značajke. Njega je dovršio Tripun Bokanić 1598, a nacrt tog sprata je urezan u pločniku u samoj katedrali u to doba. Vjerovalo se je da je taj nacrt od ruke samog Gojkovića što međutim nije vjerojatno pošto on ima jasnih crta renesanse u sebi.

Taj zadnji sprat je u slogu domaće renesanse sa nekim reminiscencijama na gotiku i predosjećaj baroka, a ne odaje toliko umjetničke snage i izražaja kao ostala dva već je u glavnom nenajuspjelije njihovo ponavljanje u novom slogu.

I napokon su na uglovima krova zvonika, do same piramide postavljena 4 kipa evanđelista od poznatog venecijanskog kipara Alessandra Vittoria koji svojim pokretima i naboraima haljina odaju barokni zamah.

Poznata su po svom naročito ugodnom zvuku i zvona trogirskih crkava a naročito katedrale. Veliko zvono je od francuskog majstora iz 1629, kako se na nadpisu jasno čita, a stari pjesnik Vicko Grabovac je u 18. stoljeću iz vlažnih mletačkih zatvora hvalio kao najljepše stvari na svijetu:

Nut tvrdime Zadra grada,
Šibenika crkve sgrada,
U Trogiru zvona slita,
A zvonika nut od Splita.

Splitski i trogirski zwonik hvali i strai trogirski povjesničar Andreis.

Iz tog gotičkog perioda ću u Trogiru samo spomenuti crkvicu S v. I v a n a i njen zanimljivi zvonik, kojeg sam naveo već u primjerima zvonika na preslicu. To je tipičan primjer zvonika na preslicu gotički shvaćenog.

Primjer prelaza ~~romanike u gotiku~~ gotike u renesansu pokazuje i zvonik f r a n j e v a č k o g s a m o s t a n a u Dubrovniku. O tom zvoniku nisam našao detaljnijih podataka. Vasić kaže samo: Zvonik je, kao i toliki drugi zvonici u Dalmaciji zidan u romanskom stilu, ma da je raden tek u XIV. vijeku.

Mislim da romaničke bifore trećeg sprata nisu toliko povezanost sa romanikom već naslučivanje renesanse koja dolazi i kojoj su našli sličnosti u romaničkim oblicima, ne mogavši je još jasno shvatiti ili doživjeti. Tim više što u drugom spratu imamo trifore čisto gotičkih oblika, što dokazuje da je romanika bila već likvidirana, stoga mislim da bi treći sprat mogli datirati u XV. stoljeće, dok je najgornji oktogonalni svršetak sa okruglom kapom primjer naše lokalne renesanse.

Još nam ostaje najzanimljiviji zvonik tog doba prelaza gotike u renesansu, iako skroman u dimenzijama, z v o n i k k o r č u l a n s k e k a t e d r a l e. On je podignut od domaćeg graditelja Marka Ivančića, kojeg srećemo zajedno sa Onofrijem de la Cava pri gradnji kneževa dvora u Dubrovniku. Radi ga oko 144o, ali se gradnja oteže i u početak XVI. stoljeća, što možemo ustanoviti prema grbovima na balustradi zvonika.

Dok samo pročelje odaje prvo utjecaje apulske romanike, a zatim venecijanske gotike, sam maleni zvonik odaje na bifori skromne crte gotike, dok je gornja oktogonalna loggia sa kićenom balustradom i dvostrukim krovom renesansna, a samo neki ornamentalni detalji na frizu loggie, na kapitelima, kao i lukovi otvora koji nisu još potpuno zaokruženi odaju veze sa gotičkim gledanjem arhitekture. Čitava koncepcija zvonika je veoma originalna i lijepa i na njemu se osjeća da je raden od domaćih graditelja koji su imali mnogo ukusa i spretnosti ali nisu poznavali dobro stilski razvoj arhitektonskih oblika u Italiji i baš zbog toga nam je taj spomenik originalan i zanimljiv.

Duž dalmatinske obale ima još mnogo gotičkih crkava i samostana, ali često one imaju zvonike u renesansnom domaćem stilu, ili u većini slučajeva u onom tipu zvonika koji je karakterističan za venecijansku ~~kasnu~~ gotiku, renesansu, a kod nas traje sa malim varijantama i u baroku.

Našlo bi se još dosta gotičkih zvonika manjih crkava, ali ih je teže promatrati u ovoj radnji, pošto obično nisu naročito zanimljivi u umjetnosti a nisu skoro nigdje ni publicirani što mnogo otežava rad.

Sam detaljni prikaz renesansnih zvonika, kojih u Dalmaciji ima veoma lijepih i originalnih i koji su većinom sagrađeni od naših domaćih autora također izlazi iz djelokruga ove radnje srednjeg vijeka, ali zbog kontinuiteta ću prikazati nekoliko najtipičnijih i najzanimljivijih primjera, da vidimo u koje su se oblike razvili ti zvonici koji se poput živih bića razvijaju ne samo jedan iz drugoga, već često i u samom jednom od baze prema vrhu.

Prvo ćih prikazao nekoliko primjera venecijanskih zvonika koji su se razvili kod nas neobično mnogo u renesansi a imaju kao uzor zvonik crkve Sv.Marka u Veneciji. Oni se uzdižu većinom uz gotičke ili renesansne crkve.

Jedan takav primjer koji je i kasnije malo mijenjao svoj oblik u Dalmaciji je i zvonik uz ranogotičku crkvu S v. D o m i n i k a u T r o g i r u.

I druga dva zvonika u T r o g i r u , G o s p e i S v i h S v e t i h pokazuju slične, samo nešto razvijenije oblike. Tipični su masivni zvonici jednostavnih oblika, obično sa samo najgornjim spratom potpuno otvorenim i teškim četverouglatim piramidalnim krovom, obično crvenkasto - zemljane boje sa bijelim kamenim bridovima. Zanimljiviji tip, sa razvijenijim oblicima i remniscencijama na kićenu venecijansku gotiku/vjerojatno pod utjecajem katedrale/ pokazuje zvonik S v. N i k o l e isto u D u b r o v n i k u /sa rešetkama, pošto pripada samostanu opatica, što još više pojačava njegov kićeno-gotički izgled/.

Originalni su zadarski zvonici u to doba. Na njima se osjeća da potječu od jedne lokalne škole, kao i oni na Hvaru, jer imaju neobično sličnih elemenata, kao oktogonalni završni sprat sa okruglim prozorima i šiljati kameni krov. /Sv. Simeon, Sv. Franjo.../.

Veoma je lijep zvonik gotičkog samostana d o m i n i k a n a c a u D u b r o v n i k u. Prvi njegov sprat potsjeća na romaniku, iako je gađen u renesansi kao i gornji, dok završetak sa neobično bogatim krovom prelazi skoro u barok svojim savijenim linijama.

Još jednom se možemo osvrnuti i na lijepi zvonik S v. J u s t i n a u R a b u iz kasne renesanse i također početka baroka, što se odrazuje naročito na zanimljivoj gotovo rojentalnoj njegovoj kapi.

Na koncu da spomenem dalmatinski grad sa tri najljepša renesansna zvonika koji sa svojom harmonijom oblika i neobičnim skladom u rasporedaju velikih otvore i lukova, a naročito u svia zajedničkim malenim križnim rozetama pokazuju da potiču od istoga ili graditelja ili škole u XVI stoljeću, naime H v a r sa zvonicima S v. M a r k a , franjevačkog samostana i katedrale.

Iz divnog žućkasto-bijelog kamena oni se izdižu u svojim prozračnim i harmoničnim oblicima i djeluju skoro nematerijalno. ž Razlikuju se u glavnom završetkom, odnosno završnom loggiom, koji je vjerojatno nešto kasnije izgrađen, jer pokazuje različite oznake i graditelje. Sv. Marko ima loggiu sa šiljatom kamenom piramidom, zvonik F r a n j e v a č k o g s a m o s t a n a loggiu sa balaturom i rebrastom kupolom nad njom,

dok najljepši z v o n i k k a t e d r a l e nema loggie, već ima xxxx nizak ravan krov sa crijepom što daje naročitu slikovitost čitavom zvoniku. Divan je rasporedaj otvora koji se od uskog prozora prvog sprata otvaraju u skladnom crescendu praćene

od tipičnih rozeta do divne i veličanstvene tetrafore u najgornjem spratu.

To je zvonik koji od svih naših zvonika ostavlja najjači dojam monumentalnosti iakom nije najveći medu njima.

Duško Kečkemet
stud. phil. /XXV. gr./

Literatura:

/Specialna literatura o našim zvonicima uopće ne postoji već su njihova pitanja tretirana samo usput kod obrade dalmatinskih katedrala i crkava od naših i stranih autora, i to obično prilično površno/.

Za talijansku arhitekturu: Lavagnino: Medioevo
Za domaću arhitekturu:
Lj.Karaman: Iz hrvatske prošlosti
" : Umjetnost u Dalmaciji
" : Eseji i članci
" : Živa starina
M. Vasić: Arhitektura i skulptura u Dalmaciji.
Monneret de Villard: Architettura romanica in Dalmazia
Ć.Iveković: Sv. Krševan u Zadru

Slikovni materijal /osim u gore navedenim knjigama/ može se naći u Ivekovićevim mapama: Gradevinski i umjetnički spomenici u Dalmaciji, kao i u arhivu Konzervatorskog zavoda.